

ГОРИЗОНТЫ СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКИ: ТРЕНДЫ И НАУЧНЫЙ ДИАЛОГ

Материалы международной научной конференции,
посвященной 50-летию педагогической деятельности
профессора Э.Д. Сулейменовой

Қазақ сөз мәдениетінің проблемаларын әрдайым назарда ұстау латын графикалы әліпби қолданысқа түскеннен кейін одан әрі өзекті бола түседі. Жаңа Бағдарламаның бір міндеті «латын графикалы әліпби негізінде қазақ тілін жаңғырту» деп аталғанына назар аудартамыз, демек, «жаңғырту» сөзінің терең мағынасында жаңа әліпби мен жаңа ортологиялық құралдар арқылы қазақ ұлты тілінің барлық әлеуеті мен мүмкіндіктерін дамытудың жолдарын кешенді түрде қолға алудың және іске асырудың қажеттілігі айқын байқалады деп түсінеміз.

Әдебиеттер

1. Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2019 годы // Утверждена постановлением Правительства РК от 2 июля 2018 года № 401 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000110>
2. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045>
3. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов // Сүлейменова Ә.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. — Астана, «Арман-ПВ» баспасы, 2008.
4. Даутбекқызы Н. “Маска” или “бетперде”? Русизмы в казахском языке // <https://centrasia.org/newsA.php?st=1581199860>
5. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). — Астана, Елдорда, 2000. — 532 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚОРЫН ЖАҢҒЫРТУ: ТІЛ САЯСАТЫ ЖӘНЕ КОДИФИКАЦИЯ

К.С. Алдашева

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Мақалада тілдің лексикалық қабатының жаңаруы, жаңғыртылуы, лексикалық инновациялардың кодификациясы тілдік жоспарлаудың маңызды бір тармағы ретінде қарастырылады.

The article discusses upgrade, modernization of language, lexical codification of lexical innovation as an important point of language planning.

Адам өмірімен тұтастықта дамитындардың бірі — оның тілі. Себебі тіл — дамудың ерекше шарты болып табылатын феномен. Ал, қандай да болмасын тілдің өмір сүру шарты — оның динамикасынан, өзгерісінен, дамуынан көрінеді. Сондықтан да қазіргі әлемдік лингвистикада тілге динамикалық күрделі жүйе сипаты беріледі. Бұл жүйелілік сипат құрылымдық парадигмада ғана емес, кең етек алып келе жатқан антропоцентризм шеңберінде де камтылып отыр.

Қазақстан Республикасының Президенті — Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында (14.12.2012) тілге қатысты мына мәселелер нақты айтылған:

- Тіл туралы жауапкершілігі жоғары саясат біздің қоғамымызды одан әрі ұйыстыра түсетін басты фактор болуға тиіс. Біз алдағы уақытта да мемлекеттік тілді дамыту жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды табандылықпен жалғастыра береміз. Кез келген тіл өзге тілмен қарым-қатынасқа түскенде ғана өсіп, өркен жаятынын әрдайым есте сақтаған жөн. Осы заманғы ғылыми терминологияның негізін латын тілінен енген сөздер құраса, ақпараттық технология дамыған қазіргі дәуірде күн сайын дерлік ағылшын тілі дүниежүзі халықтарының тілдеріне жаңа сөздер мен ұғымдар арқылы батыл ену үстінде. Бұл үдерістен біз де тыс қалмауымыз керек.
- Жауапкершілікті тіл саясаты қазақ ұлтын біріктіруші басты факторлардың бірі болып табылады.
- Біз қазақ тілін жаңғыртуды жүргізуге тиіспіз. Тілді заманға сай үйлестіріп, терминология мәселесінен консенсус іздеу керек. Сонымен қатар, әбден орныққан халықаралық және шет тілінен енген сөздерді қазақ тіліне аудару мәселесін біржола шешу қажет. Бұл мәселе оқшауланған қайраткерлердің ортасында шешілмеуге тиіс. Үкімет мұны реттегені жөн [1].

Қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне иеленіп, функционалдық аясы кеңей түскен сайын, оның қабаттарын жан-жақты зерттеу — бүгінгі қазақ тіл білімінің алдындағы өзекті мәселелердің бірегейі. Бұл ретте сөздік қордың жаңғыруы vs жаңа сөздермен, атаулармен толығы, оларды кодификациялаудың тіл саясатымен байланысы ерекше назар аудартуды қажет етеді.

Интра- және экстралингвистикалық факторлардың әсерінен болып жатқан тілдің ішкі қабаттарындағы, әсіресе лексикасындағы өзгерістер тілдің негізгі сөздік қорын бүлдірмейді, тіл жүйесінің, оның құрылымдық элементтерінің негізін түгелімен жойып жібермейді. Бұл — тілдің өмір сүруіндегі ішкі заңдылық. Тіл — ең алдымен, жеке адамның, қауымдастықтың, ұлттың, мемлекеттің қамқорындағы құндылық. Тіпті мемлекеттің өз мәртебесін сақтауы — негізгі халықтың қолданасындағы тілді сақтауды да қамтиды.

Мәліметтерге сүйенсек, әлем бойынша 1040 тілді қолданушылардың саны 100 адамды құраса, 1214 тілдің тұтынушыларының саны тіптен төмен, ал әлемдегі 46 тілдің бір ғана тұтынушылары бар,

лингвистердің ойынша, мұндай тілдер бір-екі ұрпақ сабақтастығынан кейін өлі тілге айналады. Ал кейбір пессимистік «көңіл-күйдегі» лингвистер ХХІ ғасырдың аяғында әлемдегі тілдердің тек 10%-ғана өмір сүру қабілетін сақтап қалады, демек әрбір екі аптада бір тіл өледі де, тұтуышыларының саны миллионнан асатын 347 тіл ғана қалады деген тұжырым жасайды [2: 45].

Олай болса, бүгінгі күні әлем бойынша ұлт тілін, халық тілін сақтау — сол ұлт, халық өмір сүретін мемлекеттегі жүргізілетін саясаттың басым бағыттарының бірі болуы аса маңыздылық танытып отыр. Ал тілге ақпараттар ағынында жылдам еніп жатқан лексикалық инновацияларды кодификациялау, нормаландыру, бір жүйеге келтіру — мемлекеттік тіл саясатының шеңберіндегі тілдік жоспарлауда атқарылатын маңызды іс-шара.

Тілдік жоспарлау (language planning) терминін алғаш енгізген ғалым Э. Хауген жалпы жоспарлау — адам қызметінің бір түрі; ол кейбір мәселелердің шешемін табудың қажеттілігінен туындайды дейді. Кез келген жоспарлау мынадай кезеңдерден тұрады: үлкен көлемде материалдар жинау, әрекет етудің бара-бар жоспарларын қарастыру, шешім қабылдау және әрүрлі әдіспен оларды енгізу, нығайту. Тілдік жоспарлауға да осындай моделді қолдануға болады. Тілге қатысты мәселе туындаған жерде тілдік жоспарлаудың қажеттілігі көрінеді. Егер тілдік жағдаят белгілі бір себептермен қанағаттанарлықсыз сипатқа ие болса, тілдік жоспарлау бағдарламаларын жүзеге асырудың қажеттілігі пайда болады. Э. Хауген тілдік жоспарлауды тілдегі өзгерістерге берілетін баға ретінде анықтайды. Ол өзінің бұл тұжырымына негіз болған үнді ғалымы П.С. Рэйдің көзқарастары екендігін өз еңбегінде атап өткен.

Сонымен Э. Хауген тілдік жоспарлаудың мынадай моделін ұсынады [3: 29]:

	Формасы (саяси жоспарлау)	Қызметі (тілдік тарату)
Қоғам (мәртбелік жоспарлау)	Таңдау (шешім қабылдау шаралары) a. Міндеттерді сәйкестендіру b. Нормаларды үйлестіру	Нығайту (білім беруде тарату) a. Түзету шаралары b. Бағалау
Тіл (корпустық жоспарлау)	Кодификация (стандарттау шаралары) a. графика b. грамматика c. лексика	Зерттеме (функционалдық даму) a. терминологиялық жаңғырту b. стилистикалық даму c. интернационалдандыру

Э. Хаугеннің ұсынған тілдік жоспарлау моделінен көретініміз, тікелей тілдің ішкі мүмкіндіктеріне қатысты шешілетін мәселелер корпусстық жоспарлау шеңберінде қамтылуы тиіс. Осылардың ішінде кодификация мәселесі тілдің жазу жүйесі, грамматикасы және лексикасына қатысты атқарылатын іс-шара болып табылады.

Біздің зерттеу нысанымыз болып отырған қазақ тілінің лексикалық қабатындағы өзгерістер, лексикалық инновациялар — сөздік құрамның жаңару мәселелері, олардың кодификациялану үдерістері тікелей елде жүріп жатқан тіл саясатының маңызды бір тармағы, тілдік жоспарлауда орындалатын маңызды іс-шара екендігін жоғарыда ұсынылған модельден анық байқауға болады.

Даму белгілі бір уақыт ішінде тіл қабаттарының инновациялануын да қамтиды. Мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болып, өзінің әдеби формасын айқындаған қазақ тіліндегі жаһандану көріністері осының айқын дәлелі.

Қазіргі тірі тілдердің қай қайсысын алсақ та, тіл жүйесінің барлық қабаттарында тіл дамуы түрлі формада жүруде. Айтылым, лексика, грамматика, сөзжасам салаларынан бұған дәлел бола алатын фактілер өте көп. Осылардың ішінде өзгеріске, дамуға жиі ұшырайтыны — тілдің лексика қабаты.

Тілдің жаңа сөздермен толығуы үздіксіз жүріп отыратын үдеріс, сондықтан да тілдің лексика қабатында өзгерістердің көптеп болуы бұл қабаттың тілдің ішкі жүйелерінің ішіндегі ең қозғалмалы, тілдік органың өзгерісін тікелей сезінетіндігінен.

Ұлттық тілдердің өміршеңдігін сақтау мәселесінде сол тілдің қолданысындағы әдеби форма, тіл мәдениеті басты назарда тұруы керек. Ал тіл мәдениетіндегі орталық проблема — тілдік норма, оның тұрақтануы, кодификациялануы.

Кодификация, норма, стандарт, стандартталу, нормалану ұғымдарына қатысты тұжырымдардан байқайғанымыз, кодификация мен норма ұғымдарының арақатынасын анықтау маңызды. Бұл тұрғыда, қазақ тіл білімінде тіл мәдениеті, норма мәселелеріне тереңнен зерттеу жасаған ғалым Р. Сыздықтың пікірінше, норма — негізінен тілдің өзі ұсынған тәртіп [4: 7]. Демек, әр тілдің бүкіл даму барысында қалыптастырған ішкі заңдылығын норма десек, «нормалану — сол тәртіптерді тілдің өзінің қалыптастыру» [4: 7], яғни тілге енген белгілі бір құбылыстың, өзгерістің сол тілдің қалыптасқан нормасына сай бейімделуі, яғни тілдік норма ретінде әдетте тұрақты, дәстүрді бойына сіңірген тілдік құралдар және белгілі бір кезеңдегі өмір сүріп отырған қоғам тарапынан қабылданған қолданыс ережесі түсініледі.

Бұл ретте ғалым тілдің нормалануы мен нормалардың кодификациясы бір әрекет емес, соңғысы тіл процестеріне адамдардың

араласуы, яғни тілдік нормаларды реттеу, сұрыптау, дұрысын бекіту, қалыптанғандарын хатқа тіркеу сияқты іс-әрекетті білдіреді дейді.

Ал «кодификация терминінің мағынасы — дұрыс деп танылған тілдік нормаларды қалыпқа түсіріп, жинақтап көрсету, бұдан да гөрі дәлірек айтсақ, тілдік нормалардың қалыпқа түсіріп, жаппай қолданыс тапқандарын орнықтыру, заңдастыру, тіркеу» [4: 7].

Л.И. Скворцов: «карама-қарсылығына сүйене отырып, белсенділік дәрежесі жағынан «кодификациялану» мен «нормалану» ұғымдары жарыспалылық қатынаста: соңғысы алдыңғысының бөлшегі» — дейді [5: 34].

Енді қазақ тілінің сөздің құрамындағы өзгерістерге, олардың кодификациялану мәселелеріне келетін болсақ, біріншіден, «бұл күнде қазақ тілі — бар мүмкіндігінше дамыған, әдеби нормалары орнығып, қалыптанған (кодификацияланған), сөздік қазынасы сұрыпталып, байыған, функционалдық стильдері жүйеленген, динамикалық қозғалысы (тарихы) мен статикалық тұрпаты (қазіргі құрылымдық жүйесі) едәуір жақсы зерттелген ұлттық жазба әдеби тіл болып қызмет етіп отыр» [6: 3].

Екіншіден, қазақ тілінің лексикалық құрамының едәуір жедел түрдегі қозғалысы, яғни жаңа қолданыстардың көзге түсерліктей сипатта және мол мөлшерде дүниеге келген тұсы — 1990 жылдардан басталады. Мұның басты уәжі (себебі) — қазақ тілінің мемлекеттік тіл статусына ие болуы еді [6: 213–214].

Үшіншіден, жаңа сөздердің кодификациялануына қатысты жасалып жатқан шараларға тоқталар болсақ, бұл ретте ҚР Үкіметі жанындағы Мемтерминкомның атқаратын рөлі жоғары. Сондай-ақ лексикографиялық еңбектің қай түрі болса да кодификациялау міндетін — бір тілге қатысты нормалық талаптарды, заңдылықтарды жүйелей отырып, осыны басшылыққа алу деген қорытынды қалыптасады. Бұл әсіресе қазақ тіліндегі лексикалық инновациялардың кодификациялану және нормалану үдерісі жүріп жатқан қазіргі жағдайда аса маңызды. Бұлардың қатарында жалпы білім беретін мектеп оқулықтарының, ғылыми-ағарту саласындағы еңбектердің рөлі де айырықша екеніне дереккөздерді жинақтау барысында көз жеткіздік.

Ал «қолданылу жиілігі — нормаланудың ең пәрменді факторы [4: 128] деген Р. Сыздықтың пікіріне сүйенсек, тілімізге еніп жатқан жаңа сөздердің нормалануында БАҚ үлкен қызмет атқарады.

Қазіргі таңда тілдің лексикалық қабатына қарқынды түрде еніп жатқан жаңалықтарды жинақтап, жүйелеп кодификациялауға арналған арнайы құрал-лексикографиялық анықтағыштар жоқ. Осы қызметті атқарған «Қазақ тіліндегі жаңа қолданыстар» деп аталатын сөздік 1980–1995 жылдар аралығында ғана жарық көрді.

Тілге еніп жатқан жаңа қолданыстарға арналған арнайы мерзімді кодификациялаушы құралдың атқаратын қызметі үлкен. Дәл бүгінгі уақытта бұл қызметтің бірнеше тармақтарын Мемтерминком тарапынан шығарылған «Терминологиялық сөздік» атқарып келеді.

Қорыта келе айтарымыз, қазақ тілінің сөздік құрамының жаңғыртылуы, жаңа лексикалық тілдік бірліктерді кодификациялау мәселесі — Қазақстандағы жүргізіліп отырған тіл саясатының, тілдік жоспарлаудың шеңберінде қолға алынуы тиіс маңызды іс-шара.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы (14.12.2012) // https://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-elbasy-nenazarbaevty-n-kazakistan-2050-strategiyasy-kalyptaskan-memleket-tin-zhana-sayasi-bagyty-atty-kaza
2. Сүлейменова Э.Д. Языковые процессы и политика: монография. — Алматы: Қазақ университеті, 2011 — 117 с.
3. Robert B. Kalpan and Richard B. Baldauf Jr. 1997 «Language planning from practice to theory» p. 29.
4. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) — Астана: Ел орда, 2001. — 230 б.
5. Сворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. — М.: Наука, 1980. — 352 с.
6. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-танымдық зерттеу. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. — 272 б.

НАУЧНОЕ СОЗНАНИЕ И СПОСОБЫ ЕГО РЕПРЕЗЕНТАЦИИ

Л.В. Екшембева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

В статье продемонстрирована одна из техник описания научного сознания ученого на основе ментального моделирования. Выявление ключевых понятий метаязыка ученого через определение их частотности и соотносительности с элементами структуры научного познания позволило смоделировать систему содержательных блоков научного сознания и репрезентировать его в виде интеллект-карты.

One of the techniques of description of scientific consciousness based on mental modeling is demonstrated in the article. Identification of the key concept of a scientist's metalanguage through their frequency determination and correlation with the elements of structure of scientific knowledge allowed modeling the system of informative blocks of scientific consciousness and representing it in the form of mind map.

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	3
Направление 1. Онтология и методология языкознания: от презумпций о сущности Языка к новым парадигмам	5
<i>Агманова А.Е.</i> Теория усвоения второго языка в аспекте современных научных парадигм	5
<i>Алдаш А.</i> Қарсаңда: латын графикалы әліпби және ағымдағы тіл ахуалы	10
<i>Алдашева К.С.</i> Қазақ тілінің лексикалық қорын жаңғырту: тіл саясаты және кодификация	18
<i>Екшембеева Л.В.</i> Научное сознание и способы его репрезентации	23
<i>Жаналина Л.К.</i> Лингвистика на пути к металингвистике	28
<i>Загуменнов А.В.</i> «Региональная онтология» языкознания как нерешенная проблема: феноменологический аспект	33
<i>Itkulova D., Aldaberdikzy A.</i> Terminologization and Definitions of Stereotyping	37
<i>Мурзалина Б.К., Ибраева Ж.К.</i> Лингвистические словари как основа исследования всех аспектов языкознания	40
<i>Мусатаева М.Ш.</i> Терминографическая ипостась юбиляра	44
<i>Suleimenova Z.E.</i> The Formation of Lexical-Semantic Paradigms	50
<i>Темиргазина З.К.</i> К трактовке понятия «ценностная картина мира»	53
Направление 2. Язык в координатах социолингвистики, психолингвистики, корпусной лингвистики, политической медиалингвистики, теории перевода, дискурсологии	60
<i>Абзулдинова Г.К.</i> О взаимосвязи универсальных концептов «действие», «знание», «наука» с концептом «учеба»	60
<i>Акберди М.И.</i> Роль заголовка в прогнозировании логики развёртки интервью иностранными слушателями	64
<i>Аманжолова Д.Б., Бурибаева М.А.</i> Морбиальная метафора как средство осмысления казахстанской действительности	69
<i>Ауганбаева М.А.</i> Бұқаралық ақпарат құралдарындағы лексикалық универсалийлерді анықтаудың когнитивті аспектісі	76
<i>Ахатова Б.А.</i> Роль медиадискурса в современном обществе	82
<i>Байгарина Г.П.</i> Дефисные комплексы как способ выражения авторской интенции	88